

С.Б. Буйських

В.В. ЛАПІН — ВИЗНАЧНИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ АНТИКОЗНАВЕЦЬ ХХ ст. (до 85-річчя від дня народження)

Стаття, присвячена 85-річчю видатного вітчизняного антикознавця В.В. Лапіна, це спроба скласти наукову біографію та досягнути наукової спадщини вченого.

Ключові слова: персоналія, В.В. Лапін, грецька колонізація, Північне Причорномор'я, Березань.

Фундатором школи античної археології в Україні по праву вважається член-кор. Академії наук УРСР, професор Л.М. Славін — дослідник Ольвії, засновник і багаторічний керівник кафедри археології Київського національного університету ім. Т. Шевченка, директор Інституту археології в найтяжчі 1939—1945 рр., а також прекрасний вчитель і організатор науки. Серед першого покоління дослідників, яких привабив до археології Л.М. Славін, одним з його найталановитіших учнів, блискучим польовиком і аналітиком-теоретиком був Володимир Васильович Лапін.

В.В. Лапін — земляк визначного археолога, фундатора планомірних досліджень Ольвії Б.В. Фармаковського — народився 28 січня 1928 р. у передмісті Вятки (РФ). У 1951—1956 рр. навчався на історичному факультеті Ленінградського університету, який закінчив з відзнакою, захистивши диплом на тему «Тираниа Тридцяти в Афінах» (наук. кер. проф. К.М. Колобова). Потому (1956—1959 рр.) працював молодшим науковим співробітником заповідника «Ольвія», надалі (1959—1961 рр.) був аспірантом відділу скіфо-античної археології Інституту археології АН УРСР (наук. кер. Л.М. Славін).

У лютому 1964 р. В.В. Лапін захистив у Ленінградському університеті кандидатську дисертацію «Проблеми греческой колонизации Северного Причерноморья» (Лапін 1963а), яка стала основою монографії (Лапін 1966).

У 1961—1972 рр. Володимир Васильович молодший, а потім старший науковий співробітник відділу скіфо-античної археології Інституту археології, а в липні 1973 р. перейшов до Археологічного музею, який тоді підпоряд-

ковувався Інституту зоології АН УРСР, де працював до 1977 р. і доклав чимало зусиль до створення його експозиції (зокрема, скіфо-античного залу) та формування його наукових фондів. У березні 1977 р. він на запрошення керівництва історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка став викладачем на кафедрі археології та музеєзнавства, де й працював до кінця життя.

Ці скупі дані про життя В.В. Лапіна, відображені в його «особових справах» і деяких довідниках, жодним чином не розкривають ні його внесок в археологію, ні багатогранний талант вченого. Та й мені, який пройшов вишкіл польової роботи в його експедиціях і багато спілкувався з Володимиром Васильовичем, важко вибрати з його наукового доробку щось найважливіше, оскільки його цікавило все. Він провадив розкопки в Ольвії (Лапін 1961; 1962) та на поселеннях і некрополях її хори, зокрема Дідова Хата й Мала Корениха (Буйських 2007, с. 72—73), брав участь у розкопках Тіри, Неаполя Скіфського, городища Чайка (Ксенофонов 2010, с. 100), Херсонеса, але ввійшов в історію археології, в першу чергу, як дослідник давньогрецького поселення на о. Березань (Назаров 1996, с. 154; 1997, с. 134).

Так само В.В. Лапіна-аналітика цікавило все — історія археологічної науки (Лапін 1970; 1970а), історіософія А. Тойнбі та її зв'язок з археологією (Станицына 2009, с. 296), проблеми охорони пам'яток (Лапін 1967; 2009) і становлення класових суспільств (Лапін 1969), взаємодії давньої та сучасної людини з навколишнім природним середовищем (Лапін 1971а; 1974а), основні тенденції розвитку стародавніх суспільств (Лапін 1974) та, звісно, різні проблеми археології та історії Ольвії й Березані, зо-

крема, водопостачання міста (Лапін 1961), монетна справа (Лапін 1971), мистецтво (Лапін 1960) та економіка (Лапін 1963).

Та все ж в історіографію В.В. Лапін увійшов не тільки завдяки цим важливим працям, а, найперше, новаторським розробками проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я, на що справили вплив і дослідження на Березані. На цих двох провідних темах його наукової діяльності, а саме Березань і грецька колонізація Північного Причорномор'я, зупинимось докладніше.

Розкопки на Березані В.В. Лапін розпочав 1960 р. і провадив їх неперервно 21 сезон. Ініціатором поновлення розкопок на Березані, призупинених у 1948 р., і призначення їх керівником В.В. Лапіна був Л.М. Славін, який, за влучним висловом В.В. Назарова — пізнішого дослідника Березані, *«по суті благословив новий напрям у вивченні античної Березані, коли поєднав цю неабияку археологічну пам'ятку з такою ж особистістю дослідника»* (Назаров 1997, с. 134).

На Березані В.В. Лапін дослідив велику ділянку (загальна площа приблизно 3,5 тис. м²) у східній частині острова, яка отримала назву «Острівна» (або розкоп О). У результаті багаторічних планомірних розкопок тут були відкриті залишки численних житлових будівель різних етапів існування поселення, апсидну споруду, вірогідно сакрального призначення, та рештки виробничих комплексів архаїчного часу, а також добуто численний речовий мате-

ріал. Тезово основні здобутки на Березані можна охарактеризувати таким чином.

1. В.В. Лапін вперше відкрив на острові культурний шар елліністичного часу та довів, усупереч ранішим уявленням (Штерн 1901, с. 88 сл.), що життя на Березанському поселенні не переривалося та охоплювало VII—III ст. до н. е. включно (Лапін 1968, с. 151—152; 1972, с. 157—158).

2. Уперше в Північному Причорномор'ї В.В. Лапін дослідив на великій площі землянки й напівземлянки архаїчного часу та пов'язав їх з життєдіяльністю грецьких колоністів. Такі заглиблені житла вчений визначив як основний тип осель іонійських переселенців, які заповнили ранню Ольвію та Березань (Лапін 1966, с. 101—103).

3. Розкопки В.В. Лапіна довели тотожну еволюцію березанського та ольвійського домобудівництва архаїчного часу: від землянок VI ст. до заміни їх наземними сирцевокам'яними будинками на початку V ст. до н. е. (Лапін 1966, с. 100; 1972, с. 159).

4. Відкриття В.В. Лапіним ділянки з суцільною забудовою землянками архаїчного періоду в східній частині Березанського поселення змусило відмовитися від поширеного доти погляду (Доманский 1961, с. 37) про наявність на ньому так зв. «варварської» та «грецької» частин, які були помилково виокремлені на ґрунті синхронності двох видів осель — заглиблених і наземних (Лапін 1966, с. 95—97, 102).

5. На основі аналізу різноманітних даних В.В. Лапін виступив проти інтерпретації таких фактів як землянки, ліпна кераміка, скорчені поховання та ін. як підстави для твердження про місцевий (варварський) контингент у складі населення античної Березані (Лапін 1963, с. 31 сл.; 1966, с. 142, 233).

До розкопок на Березані В.В. Лапін приступив хоча ще відносно молодим (тоді йому було лише 32 роки), але вже серйозним вченим зі своєю системою поглядів на процес грецької колонізації Північного Причорномор'я (Назаров 1997, с. 134). Деякі суттєві особливості й закономірності його протікання він намагався згодом з'ясувати, розкопуючи певну пам'ятку (Крыжицкий и др., 1989, с. 13) та аналізуючи отримані джерела. Йому це вдалося, і в підсумку вчений зробив вагомий внесок у розробку проблеми грецької колонізації не лише Нижнього Побужжя (зокрема й пов'язаного з нею кола важливих питань відносно статусу Березанського поселення, становлення Ольвії та її хори, політичної та економічної єдності Оль-

вії та Березані та ін.), а й загалом Північного Причорномор'я (Буйських 2008, с. 21).

В.В. Лапін перший аргументовано виступив проти так зв. торгівельної концепції колонізації та двосторонності колонізаційного процесу (Лапін 1963а, с. 14; 1966, с. 183, 225), наголошуючи на незаселеності Північного Причорномор'я в добу заснування грецьких колоній (Лапін 1962). Він обстоював думку (яка зараз прийнята більшістю антикознавців, див.: Яйленко 1982, с. 33—34; Буйських 2007, с. 72), що грецька колонізація мала аграрний характер і відбувалася відносно одночасно, через що міста на ранньому етапі колонізації не були самотніми та ізольованими поселеннями греків (Лапін 1963а, с. 14; 1966, с. 183, 235). На його думку, одночасно з містами засновували й сільські поселення на хорі, які разом і становили єдиний соціально-економічний організм. «*Саме ці поселення, — наголошував В.В. Лапін, — і були основним продуктом і головним змістом імперантного колонізаційного процесу*» (там само), що мав характер стихійних міграцій (Лапін 1966, с. 183, 235; 1971б, с. 306).

Дослідження археологічного матеріалу дозволило В.В. Лапіну стверджувати, що в соціальному сенсі переселенці склалися з трудових і незаможних шарів іонійського населення (Лапін 1963а, с. 5; 1966, с. 122). Дослідник заперечував роль торгівлі як головного стимулу колонізаційного процесу, а також особливий емпоріальний період на його початкових етапах (Лапін 1966, с. 121—122). Економічним базисом грецьких поселень від моменту їх виникнення було, на його думку, сільське господарство, і вони (зокрема Березань) мали виробничий, аграрно-ремісничий, а не торгівельний характер (там само, с. 122, 235).

Зазначимо, що всі основні риси, виділені дослідником як найхарактерніші для колонізації Нижнього Побужжя та Північного Причорномор'я загалом — аграрно-реміснича спрямованість, відносні стихійність та одночасність протікання, односторонній характер і масовість процесу, соціальна однорідність рушійних сил та ін., висвітлені ним у працях 60-х — початку 70-х рр. (Лапін 1963; 1963а, 1966; 1971; 1975), які спочатку викликали шалений спротив і відверте шельмування вченого (Назаров 1997, с. 138; Буйських 2009, с. 522—523; Ксенофонов 2010, с. 32), згодом знайшли підтримку, підтвердження та подальший розвиток у наступних дослідженнях представників і київської школи антикознавства, і працях

вчених багатьох інших наукових центрів (Буйських 2009, с. 522).

Подальшим злетом таланту вченого, який, безперечно, випередив свій час (Назаров 1997, с. 139), стала його фундаментальна праця «Березань и проблемы генезиса античной Северо-Причерноморской цивилизации» (Лапін 1978), відома тільки за рукописом. У ній вчений підводив підсумки своїх багаторічних досліджень і на прикладі ольвійсько-березанського регіону виклав своє бачення процесу грецької колонізації Північного Причорномор'я та подальшої трансформації принесеної сюди грецької культури в одну з найсвоєрідніших (і багато в чому реліктових) гілок розвитку античної цивілізації.

Під північнопричорноморською цивілізацією В.В. Лапін розумів стійку етнографічну спільноту, яка відноситься до давньогрецького етнічного пласта, але водночас і своєрідна, що знаходить вираз в єдності походження та подальшій соціально-політичній історії та характеризується відносною ізольованістю, віддаленістю від епіцентру грецької цивілізації. Головну рису, що визначає цю етнографічну спільноту, В.В. Лапін вбачав у наявності в ній безлічі реліктів матеріальної та духовної культури стану ще протогрецького етносу, який передував складанню загальногрецького койне¹. Тезово заявлена 1975 р. (Лапін 1975), ця ідея була втілена в монографії (Лапін 1978, с. 3—4, 252 сл., 306 сл.). Праця була здана до друку в грудні 1976 р. та мала вийти навесні 1978 р. (докл. див.: Буйських 2009, с. 521—526; Станицына 2009, с. 293—295).

Ідеї та міркування В.В. Лапіна, викладені в цій монографії, здебільшого мали дискусійний характер, але вони були нові, несподівані, аргументовані, демонстрували принципово нові підходи до інтерпретації археологічних джерел, були яскравим прикладом авторського бачення обійдених увагою пластів пізнання минулого, закликали до відмови від старих заялжених стереотипів і будили думки. Але, як відомо, оригінальне бачення радянською історичною наукою тих років не віталосся. Після вкрай негативного сприйняття першої книжки В.В. Лапіна (див.: Захарук 1968; Тереножкин 1968; Шелов, Брашинский 1969) було зроблено все можливе й неможливе, аби друга неординарна праця вченого не вийшла. І монографію, яка відкривала нові горизонти у вирішен-

¹ Ця та інші неопубліковані праці В.В. Лапіна зберігаються в Науковому архіві ІА НАНУ.

ні актуальних проблем античної археології, історії та культури Надчорноморщини, «зарубали» (Буйських 2009, с. 522). Після серії так зв. чорних рецензій типографський набір книжки розсипали, а два машинописні примірники, що знаходились у видавництві — знищили. Так само відмовилися й взяти до друку новий варіант рукопису, запропонований В.В. Лапіним у грудні 1978 р. Прямо чи опосередковано, але це, безперечно, позначилося на долі Воло-

димира Васильовича — 19 квітня 1981 р. його не стало...

Але час розставив крапки. Сміливі думки та ідеї В.В. Лапіна всупереч усім перепонам прийшли в науку, були сприйняті нею та живуть у ній. Вони пережили автора, ім'я якого навечно закарбовано на скрижалях вітчизняного антикознавства ХХ ст., не дивлячись на те, що ні за життя, ні після, вчений не удостоївся ні скупкої персоналії, ані навіть некролога.

- Буйських С.Б.* Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 66—77.
- Буйських С.Б.* Сложение, принадлежность и ранние этапы развития античной хоры в Нижнем Побужье. Ч. I. // БИ. — 2008. — XIX. — С. 13—32.
- Буйських С.Б.* Сложение, принадлежность и ранние этапы развития античной хоры в Нижнем Побужье. Ч. II. // БИ. — 2009. — XXI. — С. 521—565.
- Доманский Я.В.* Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э. // АСГЭ. — 1961. — 2. — С. 26—41.
- Захарук Ю.Н.* Рец. на: В.В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // СА. — 1968. — № 4. — С. 287—290.
- Крыжицкий С.Д., Буйських С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Ксенофонов В.В.* Березанский альбом. — СПб.; М., 2010.
- Лапин В.В.* Мраморная женская головка из Ольвии // КСИА АН УССР. — 1960. — 9. — С. 80—84.
- Лапин В.В.* Эллинистические колодцы в прибрежной части Ольвии // КСИА АН УССР. — 1961. — 10. — С. 91—102.
- Лапин В.В.* Північне Причорномор'я напередодні античної колонізації // Археологія. — 1962. — XIV. — С. 17—30.
- Лапин В.В.* Экономическая характеристика Березанского поселения // АГ. — М., 1963. — С. 31—39.
- Лапин В.В.* Проблемы греческой колонизации Северного Причерноморья. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Л., 1963а.
- Лапин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации). — К., 1966.
- Лапин В.В.* Зробити пам'ятки стародавнього світу надбанням поколінь // УІЖ. — 1967. — № 5. — С. 116—120.
- Лапин В.В.* Исследования древнегреческого поселения на о. Березань // АИУ. — 1968. — II. — С. 150—155.
- Лапин В.В.* Про шляхи становлення класових суспільств // УІЖ. — 1969. — № 8. — С. 100—102.
- Лапин В.В.* До 150-річчя народження археолога І.Є. Забеліна // УІЖ. — 1970. — № 8. — С. 126—128.
- Лапин В.В.* Засновник вітчизняної школи античної археології (до 100-річчя від дня народження Б.В. Фармаковського) // УІЖ. — 1970а. — № 5. — С. 133—135.
- Лапин В.В.* Групповая находка ольвийских дельфинов на Березани // МАСП. — 1971. — 7. — С. 42—51.
- Лапин В.В.* Людина і природне середовище // УІЖ. — 1971а. — № 7. — С. 15—27.
- Лапин В.В.* Хора Ольвії // Археологія Української РСР. — 1971б. — Т. II. — С. 306—311.
- Лапин В.В.* Дослідження на о. Березань в 1969 році // АДУ. — 1972. — IV. — С. 157—160.
- Лапин В.В.* Об основной тенденции в развитии жилой архитектуры // Реконструкции древних обществ и археология. Тез. докл. конф. — Л., 1974. — С. 8—9.
- Лапин В.В.* Среда и саморегуляция социальных систем в голоцене // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда. — М., 1974а. — С. 78—86.
- Лапин В.В.* Проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // 150 лет ОАМ. Тез. докл. конф. — К., 1975. — С. 100—102.
- Лапин В.В.* Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации. — К., 1978 // НА ІА НАНУ. — Ф. 24. — № 58.
- Лапин В.В.* Об охране памятников древности // Vita Antiqua. — 2009. — № 7/8. — С. 297—298.
- Назаров В.В.* Исследование Березанского поселения в 1960—1980 гг. // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 154—155.
- Назаров В.В.* В.В. Лапін як дослідник античної Березани // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 134—140.

- Станицына Г.А. Неопубликованные работы В.В. Лапина в научном архиве Института археологии НАН Украины // *Vita Antiqua*. — 2009. — № 7/8. — С. 293—296.
- Станицына Г.А. Личные фонды ученых-археологов в Научном архиве Института археологии НАН Украины // *История археологии: личности и школы*. — СПб., 2011. — С. 281—287.
- Тереножкин А.И. Рец. на: В.В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // *СА*. — 1968. — № 4. — С. 290—297.
- Шелов Д.Б., Брашинский И.Б. Рец. на: В.В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // *ВДИ*. — 1969. — № 3. — С. 160—171.
- Штерн Э.Р. О новейших раскопках в Аккермане и на острове Березани // *ЗООИД*. — 1901. — **XXIII**. — С. 88—91.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.

Надійшла 19.02.2013

О.Г. Кузьміщев

Е.Р. фон ШТЕРН У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Подано праці вітчизняних дослідників, присвячені діяльності історика й археолога кінця XIX — початку XX ст. Е.Р. фон Штерна.

К л ю ч о в і с л о в а: персоналія, Е.Р. фон Штерн, історія науки, історія археології, Північне Причорномор'я.

«Е.Р. Штерн..., будучи за вихованням і походженням людиною німецької культури і постійно пов'язуючи своєю роботою науку європейського заходу зі сходом, ...залишив на Україні значні результати свого повного захопленої зацікавленості ставлення до місцевого краю»

С.С. Дложевський

Серед дослідників класичних старожитностей, якими була так багата вітчизняна історична наука кінця XIX — початку XX ст., Е.Р. фон Штерн був, як справедливо наголосив Е.Д. Фролов, «одним з найвизначніших вчених-класиків, чий науковий інтереси простягалися на всі області античної історії — грецьку, римську і причорноморську, а заняття вирізнялися поєднанням роботи історика, археолога й мистецтвознавця» (Фролов 2001, с. 49). До його думки дослуховувався весь науковий світ того часу, що цікавився історією Північного Причорномор'я (Ванчугов 2004, с. 7).

Народився майбутній вчений 25 червня 1859 у м. Зейерсгоф (Руен) Вольмарського пов. Ліфляндської губ. (Дложевський 1925, с. 100). Його батько — Роберт-Микола Штерн (1811—1868) —

закінчив Дерптський університет і був орендарем декількох маєтків (Hausmann 1998, S. 310).

За походженням Е.Р. Штерн був німцем. Хоча він народився на території Російської імперії, ця обставина — тавро іноземця, тим паче німця, та ще й такого, що емігрував до Німеччини (нехай навіть у дореволюційному 1911 р.), згодом стало підставою для того, щоб ім'я його, на відміну, приміром, від С.О. Жебельова, який примирився з радянською владою, довгий час майже не згадувалося в радянській історіографії (Фролов 2001, с. 32).

У 1877 р. Е.Р. Штерн закінчив із золотою медаллю Дерптську гімназію, а в 1877—1880 рр., завдяки стипендії російського уряду, навчався на Руському філологічному семінарі з класичної філології при Ляйпцігському університеті (Шестаков 1925, с. 147; 1926, с. 22), а потім, у 1880—1883 рр., на пропозицію Міністерства народної освіти був прикомандирований до Дерптського університету для підготовки до магістерського звання (Ізбаш, Новікова 2005, с. 442). Там він захистив дві дисертації: магістерську (Stern 1883) і докторську (Stern 1884).

© О.Г. КУЗЬМІЩЕВ, 2013